

Список використаних джерел

1. 'Aesthetics, Method, and Epistemology', 1998. *Michel Foucault*; edited by James D. Faubion; translated by Robert Hurley and others, New York: New Press, 486 p.
2. Ankersmit, F., 2002. 'Historical Representation', Stanford: Stanford University Press, 321 p.
3. Foltz, RC., 2003. 'Does Nature Have Historical Agency?' *The History*, Vol.37, p.11–36.
4. 'Nation-states and the Global Environment: New Approaches to International Environmental History', 2012. ed. by Mark Atwood Lawrence, New York: University Press, 1120 p.
5. Pomian, K., 2006. 'Historia urzędowa, historia rewizjonistyczna, historia kryptyczna', *Historia: nauka wobec pamięci*, Lublin: UMCS, s.198–219.
6. 'World Environmental History', 2012. *William McNeill [et al.]*, Great Barrington: Berkshire Group, 242 p.
7. Jensen, De Lamar, 1981. Reformation Europe: age of Reform and Revolution', Lexington: D. C. Heath and Company, 468 p.: il., maps.
8. Pettegree, A., 2005. 'Reformation and the Culture of Persuasion', Cambridge: Cambridge University Press, 238 p., Bibliogr.: p.218–231.
9. 'The Reformation of Charity: the Secular and the Religious in Early Modern Poor Relief', 2003. ed. by Thomas Max Safley, Boston: Brill Academic Publishers Inc., 206 p., (Studies in Central European Histories).
10. 'The Reformation World', 2006. ed. by Andrew Pettegree, London: Rout Teter M. Jews and Heretics in Catholic Poland: a Beleauyered Church in the Post-Reformation Era / Magda Teter, Cambridge: Cambridge University Press, 272 p., Bibliogr.: p.225–251. ledge, 2006, 576 p.

Cherkasov S. S., PhD in History, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), stancherkasov@gmail.com

Conceptual approaches to the definition of the Reformation in the discourse of the modern unconventional historiography

The main research approaches to the definition of the Reformation in the discourse of the modern unconventional historiography are analyzed in the article. Conceptual frameworks and research models for the study of the European reformation movement of the early modern period are analyzed. Particular attention is focused on the demarcation of theoretical constructions and the search for the new forms of representation of historical reality. It is established that within the framework of the modern unconventional historiography, several basic analytical models which are actively used by historians for the Reformation history research have been created. The emergence of the new approaches to the study of the Reformation history is strongly connected with the institutional changes in the modern historical science as well as with the complex and synthetic character of the phenomenon itself, the study of which occupies a separate place in scientific modelling of the past. The significant contribution of the unconventional interpretation models to the theoretical interpretation of the historical processes can be used as the basis for the analysis of a wide range of problems, most of which remain in the research focus of the current Reformation studies.

Keywords: Reformation, Confessionalization, historiographic interpretation, early modern times.

* * *

УДК 930.24–027.553:947.7«16»

Багро С. О.,
магістр історії, старший науковий співробітник,
Національний заповідник «Софія Київська»
(Україна, Київ), sergii.bagro@gmail.com

Віокремлення власної вітчизни в козацькій політичній риторичі другої половини XVII ст.

Серед козацьких цінностей особливої дослідницької уваги сьогодні потребує поняття вітчизни. Богдан Хмельницький використовував його для вказівки на Річ Посполиту. Однак, наступники «великого гетьмана» змінили «традицію». Дана робота присвячена вивченню процесу виокремлення власної батьківщини України або Малоросії в козацькій політичній риторичі. Врахування спостережень попередників дозволяє сконцентрувати увагу на конкретному хронологічному періоді та уникнути упереджень в

інтерпретаціях. Методи історії понять передбачають аналіз згадок про власну батьківщину в козацьких документах з урахуванням їхньої політичної або соціальної актуальності. Восні перемоги дали можливість гетьману розширити представницьку позицію Війська Запорозького та отримати простір для управління. Досить швидко його почали осмислювати як цінність спільноти. Залежно від політичної потреби козаки зображували «наші» землі і як частину батьківщини–Речі Посполитої, і як «отчину»–спадок московського царя. Проте боротьба різних політичних пропозицій всередині спільноти уможливила появу перших згадок про власну козацьку вітчизну за будь-якої зовнішньої лояльності.

Ключові слова: поняття, вітчизна, спадщина, Україна, Малоросія, Військо Запорозьке, народ, козацька спільнота.

Спричинивши масштабні політичні, соціальні та економічні зміни на українських теренах, військові перемоги Богдана Хмельницького сприяли виокремленню козацької спільноти з річпосполитського простору. Обстоювання власних прав протиставляло козаків шляхетській корпорації, а успіх починань давав можливість осмислити потребу в розширенні своїх вимог. Процес самоусвідомлення Війська Запорозьким власної окремішності давно привертає увагу істориків, проте багато його аспектів усе ще лишаються не висвітленими. Зокрема значних уточнень потребують спостереження дослідників про мотиваційні пріоритети козаків. У цій роботі спробуємо простежити процес виокремлення власної батьківщини в політичній риторичі представників Війська Запорозького.

Віднедавна Френк Сисин та Наталя Яковенко помітили, що у другій половині XVII ст., замість Речі Посполитої козаки почали називати своєю вітчизною Україну або Малоросію. Їхні спостереження швидко здобули популярність в історіографії та спричинили до появи нових студій у цій тематиці [4]. Проте чи не єдиною спробою поетапно осмислити зміну світоглядних засад козацької спільноти є робота Зенона Когути [22]. Перші, так би мовити, «повноцінні» згадки про козацьку батьківщину дослідник зафіксував у квітневих листах Івана Брюховецького 1662 р. до єпископа Мефодія. Однак він не поспішав визнавати її авторство за «кошовим гетьманом»: «Питання про те, чи І. Брюховецький сам сформулював свою концепцію «отчизни», чи запозичив її від когось із своїх сучасників, залишається значною мірою відкритим» [22, с. 235]. Скоріш за все, таке обережне узагальнення зумовлене раціональною дослідницькою розважливістю. Проте не виключено, що свою роль в інтерпретації історика відіграв також стереотипний образ Брюховецького як «московського заподавця». Слова претендента на гетьманський уряд про безпеку для козацької вітчизни Когут інтерпретує як «лицемірні» та перманентно підозрює того в прихованих підступних мотивах. Доволі важко за такою людиною «визнати» формування козацького патріотизму. Разом з тим останні ревізійні роботи Віктора Горобця показують, що у боротьбі за булаву Брюховецький загалом діяв тими ж методами, що і його конкуренти, проте завдяки вправності та рішучості досяг успіху там, де інші зазнали невдачі. Московські ж статті, за які гетьмана критикують найбільше, той був змушений прийняти під тиском політичних обставин [6–13]. Врахування спостережень попередників дозволяє при дослідженні поставленої мети сконцентрувати увагу на конкретному хронологічному періоді та уникнути деяких упереджень в інтерпретаціях.

В основу даної роботи покладено методи історії понять («Begriffsgeschichte», «conceptual history») [23;

43; 46]. Вони передбачають відстеження особливостей слововжитку в синхронічному та діахронічному полі з урахуванням соціально–політичного контексту. Для прямих вказівок на вітчизну представники Війська Запорозького могли послуговуватися словами різних мов: староукраїнською – «отчизна» та «отчина», церковнослов'янською – «отечество», «отчество», латинською – «patria» і польською – «ojczyzna». Велика кількість козацьких джерел відома сьогодні лише в перепісі московських канцеляристів, які, хоч і використовували термін «отчизна», проте частіше віддавали перевагу формі «отчина». До того ж, крім вказівок на батьківщину обидва слова могли також позначати батьківський спадок [3]. Тож, для досягнення поставленої мети варто зважати на актуальні значення живаних слів.

Формування козацької спільноти довгий час відбувалося в політичному просторі Речі Посполитої. Тож не дивно, що в документах Богдана Хмельницького прямі згадки про батьківщину апелювали до спільної зі шляхтою цінності [16, с. 51, 69, 72, 84, 128, 231]. Безпосередньо, польське «Rzecz Pospolita» було буквальним перекладом латинського «res publica». Воно передбачало уявлення про державу, територію та спільноту (народ) з покликанням на ідеали рівності, свободи і братерства. Розуміння республіки як спільної батьківщини всіх її громадян тісно переплітало обидві цінності між собою [39]. Це, однак, не заперечувало можливості регіональної ідентичності в республіканському просторі. Зокрема, для самоусвідомлення руської шляхти важливою стала ідея «народу руського», який уподібнювали до польської та литовської політичних націй [36; 40; 45]. Набагато рідшими, та все ж можливими, у цьому контексті були згадки про Русь і Україну як про власну вітчизну [30, с. 196; 44, р. 397]. Тим не менш, загальна цінність Речі Посполитої підпорядковувала собі прояви регіонального патріотизму.

Від часів укладання перших реєстрів козацькі інтереси представляли гетьман і Військо Запорозьке. Вказівки на спільноту та її очільника на, так би мовити, нижчому статусному рівні калькували взаємодію риторичної пари: король і Річ Посполита. Однак, на відміну від поняття Речі Посполитої, поняття Війська Запорозького не передбачало можливості для окреслення територій та батьківщини. Згодом, під час переговорів із комісарами Речі Посполитої, у лютому 1649 р., Хмельницький заявив про розширення представницької позиції козацької спільноти [15, с. 122–156; 30, с. 283–301]. Гетьман та його прибічники успішно адаптували риторичні практики руської шляхти для обґрунтування «своєї правди». Вони перебирали на себе повноваження говорити від імені «усього народу руського» та Русі–України. Така амбіція була підкріплена Зборівським договором та впровадженням територіального управління для Війська Запорозького.

Розширення представницької позиції козацької спільноти успішно себе проявило в «спілкуванні» з московським царем. Пишучи йому, гетьман головну увагу зосереджував на необхідності захисту православних від «лядської» несправедливості. Широке окреслення «своєї» рицарської спільноти як «християн», «народу православного» чи «всієї Русі» давало підставу знайти

порозуміння як на основі релігійної спорідненості, так і у виокремленні «спільного» давньоруського минулого [19]. Для досягнення більшого ефекту паралельно зі згадками про Русь Хмельницький використовував, так би мовити, «уточнений» варіант цієї назви – Мала Русь (Мала Росія, Малоросія) [14; 33]. Церковники вживали його для адміністративного окреслення ще від XIV ст. Та Хмельницький надав терміну політичного виміру. З його допомогою гетьман «нагадував» царю, що той був правонаступником киеворуських князів і мусив захищати Малу Росію як частину своєї спадщини. За спостереженням Наталі Яковенко у зверненнях до козацької спільноти гетьман віддавав перевагу назві Україна, а в листах до московського царя – Малоросія [35, с. 28]. Така риторична стратегія була одним із чинників, які дозволили козакам перейти під зверхність царя з «городами их и з землями» [5, с. 413]. Від початку 1654 р. у зверненнях до московської сторони Хмельницький послідовно прописував у титулі монарха його статус самодержця «всієї» Великої та Малої Росії [14, с. 78; 16, с. 316–617]. Таке виокремлення Малоросії дозволяло представникам Війська Запорозького концентрувати увагу безпосередньо на її потребах, правах та особливостях. З одного боку, гетьман зображував Україну, Русь або Малоросію як власне «наш», козацький простір, від імені якого говорить Військо Запорозьке; з іншого – як спадщину царя, яку той мусив обороняти.

Згадки про батьківщину майже зникають із гетьманської кореспонденції відколи Хмельницький налагодив тісні дипломатичні контакти з московським царем. Однак таке враження може бути наслідком, не стільки зміни світоглядних засад представників козацької спільноти, скільки зменшення масштабу листування з представниками «польської» сторони. Річ у тім, що взаємодія з «іншою» політичною культурою передбачала необхідність пошуку «нових» компромісних політичних категорій. Звична манера зображувати козацьку спільноту як частину батьківщини–Речі Посполитої знову стала актуальною в дипломатичному зближенні Хмельницького з «польською» стороною в 1656–1657 рр. [16, с. 475; 17, с. 42–44, 48]. Його наступник, Іван Виговський, продовжив переговори та уклав 1658 р. Гадяцькі домовленості, повертаючи Військо Запорозьке до «spólnej» зі шляхтою «ojczyzny» [34, с. 49].

Традицію зображувати Україну та Малоросію одночасно і як козацький простір, і як «отчину»–спадок царя продовжили опоненти Івана Виговського. Спершу їх очолював полтавський полковник Мартин Пушкар, а після його смерті – уманський полковник Іван Безпалий. Зокрема, у спільному з кошовим отаманом листі, Пушкар закидав гетьману 14 травня 1657 р., що той привів кримськотатарські війська «на нашу Україну и на городы его царского величества» [17, с. 95]. Згодом, 4 червня 1659 р., Безпалий, критикуючи політичний вибір Виговського, «нагадував», що цар прийняв під свій захист «нас, всю Малую Росію; и покуда Хмелинцкій был жив, то верне служил всею правдою его царскому величеству, а не изменял никогда» [2, т. 15, с. 387]. Тобто в основі політичної пропозиції опонентів Виговського лежало тісне пов'язання добробуту козацького простору із засвідченням лояльності царю.

Перші відомі дослідникам згадки про Україну чи Малоросію як козацьку батьківщину були орієнтовані

проти ідеї «московської» зверхності над Військом Запорозьким. 1 липня 1659 р., козацька старшина під проводом Виговського писала до Івана Безпалого: «Дивуємося тому не по малу, что ваша милость, уродився с нами вместе волным народом и скормився заодно в **Малой Росіи, отчине нашей**, а проливаючи через немалою час **кров свою** за волность всего Войска Запорожского, и теперь сами добровольне в неволю поддаетесь и с нами, **братьею своею**, с котрыми вместе хлеб ели есте и против всякого непріятеля стояли, войну ведете и на **своих же кровных ближних** наступаете. Разсудите, есть ли то добре чинити?... Да и то ведайте, что сам Бог вам не поможет, коли на **свою власную кровь** наступать захочете...» [2, т. 15, с. 405]. У даному випадку згадка про «отчину нашу» апелювала до спільного походження всього Війська Запорозького та обґрунтовувала «природну» єдність «вільної» козацької спільноти. На цій підставі автори листа пропонували своїм політичним опонентам шлях до примирення та порозуміння. Протиставлення козацької свободи московській «неволі» принципово відділяло «нашу» козацьку вітчизну від «його» царської «отчини». Висунення на перший план одного значення і відмова в іншому дозволяло розвернути увагу адресата у вигідному для авторів напрямку.

А втім, ідея окремішності козацької батьківщини не працювала в межах політичної культури Речі Посполитої, яка, визнаючи регіональну значимість України–Русі, підпорядковувала її цінності всієї республіки. Наприклад, у повідомленні коронному обозному Анджею Потоцькому про козацькі успіхи під Конотопом від 1 липня 1659 р., Іван Виговський нагадував про необхідність військової допомоги, зазначаючи: «... dość potężnemu opotuit nieprzyjacielowi, z którym teraz już z ostatnią nie stawać odwagą, było by nie tylko też wszystkim cale przy stracie oplakać **kraj**, ale i **oeczyźnie** nowych, a ledwo do znoszenia podobnych narościć trudnośc uczynie tedy, co mi innatus przeciwko onej każe amore uczynie, co będą mógł» [26, с. 525]. Подібно до риторичних практик руської шляхти декларування любові до загальної вітчизни давало можливість гетьману обґрунтувати необхідність військової боротьби за власний «край».

На тлі розчарування в переінакшених сеймом Гадяцьких домовленостях та відсутності військової підтримки від короля сподвижники Виговського змінили свою політичну стратегію. Наприкінці вересня 1659 р., у намаганні об'єднати розрізнену козацьку спільноту, вони обрали на гетьманство Юрія Хмельницького [38, с. 11–17]. «Новий» гетьман визнав зверхність московського монарха. Проте, у жовтні 1660 р., після поразки у військовому протистоянні, він знову присягнув на вірність королю та Речі Посполитій, уклавши Слободийський трактат.

Чергове «повернення» Війська Запорозького на службу до короля знову актуалізувало в козацьких риторичних практиках звичне вписування «себе» до річпосполитського простору. У листі 16 жовтня 1660 р., до боярина Шереметьєва Юрій Хмельницький повідомляв про рішення Війська Запорозького «зоставати при королю его милости полском, яко пану своем приуроженом» та попереджав, що козаки спільно зі шляхтою повинні «**отчизны боронити, и президія Царя**, его милости, спровадити» [29, т. 3,

отд. 3, с. 440]. Перепис цього листа польською мовою містив уточнення про намір витіснити представництво московського монарха «z horodów ukrainnych wszystkich» [41, с. 404]. Тобто, в практичному вимірі мова йшла безпосередньо про український козацький простір, та, водночас, турбота про нього ставала актуальною як про частину ширшої цінності – спільної вітчизни. У листі до польського короля 8 грудня 1660 р. Павло Тетеря зазначав: «Czego Chrześciańskim życzać sercem upadam do nog w.k.m. abysmie jako raz wziął pod skrzydła swoje tak u daley w oycowskiej chował pamieci ie na tym mieyscu kłopotliwym z barzo śliskim szczerze sluze w.k.m. oraz do **szczęśliwości Ukraine oyczyzne moie mila** prowadzac a to dobrych utwierdzaiac łaska w.k.m. a poniekad bładzacyc wszelako wiadac do upamietania u uspokaiania sie na lono wieszniego poddanstwa w.k.m.» [42, s. 80]. Згадка про щастя для батьківщини–України виконувала роль своєрідної риторичної окраси в тексті поруч із запевненнями автора у вірній службі королю. Навіть її пропуск при переписі документу не змінював сенс головного повідомлення [29, т. 4, отд. 3, с. 52]. Поява прямих вказівок на власну козацьку вітчизну сигналізувала розхитування звичних асоціативних зв'язків у відповідному слововжитку. Та, разом з тим, будь–які вираження регіонального патріотизму Русі–України традиційно були підпорядковані вищій ціннісній категорії – Речі Посполитій.

Зазнавши поразки, «москва», все ж, залишала за собою претензії на Україну. Вона підтримувала свій вплив у регіоні ратними людьми та шукала лояльності серед старшини Війська Запорозького. У своїх грамотах цар закликав воєвод дослухатися до тих козацьких очільників, які засвідчували йому свою вірність [1, с. 184–185; 38, с. 145–146]. У «промосковському» козацькому просторі на перший план вийшли «нові» претенденти на політичне лідерство: Яким Сомко, переславський полковник, рідний дядько Юрія Хмельницького, Василь Золотаренко, ніжинський полковник, «гетьман сіверський» та Іван Брюховецький, який, здобувши прихильність низового товариства, згодом став «кошовим гетьманом». Усі вони перебували в умовах політичного або військового впливу «москви», тож вирішили за доцільне знайти з нею порозуміння. У своїй політичній кореспонденції кожен із них використовував звичну в таких випадках риторичну стратегію поєднання власне козацьких цінностей із засвідченням вірності царю [1, с. 134, 186, 192–193; 2, т. 5, с. 9–15, 43–44, 46–47, 49–53, 57–60, 71, 74–75, 90–94, 96–97, 100–101, 110–114, 115–118, 127–128, т. 7, с. 322–323, 335, 336–337, 375–376; 25, с. 57–59; 27, с. 392–393; 29, т. 4, отд. 3, с. 100–104; 31, арк. 38, 40; 38, с. 173–176; 47, с. 58, 73].

Від початку 1661 р. почали з'являтися повідомлення про необхідність проведення козацької ради для обрання нового «промосковського» гетьмана [38, с. 225]. Серед політичних пропозицій претендентів яскравим соціальним контекстом з апеляцією до потреб «черні» помітно відрізнялися тексти Івана Брюховецького. Цю особливість влучно схарактеризував Віктор Горобець: «якщо Сомко та Золотаренко могли дискредитувати один одного винятково з позицій критики політичної лояльності опонента, то Брюховецький активно послуговувався арсеналом соціальної критики старшинської

верстви, котра, на шкоду інтересам рядового козацтва, перебрала до своїх рук важелі політичної та соціальної влади» [13, с. 59].

У боротьбі за лояльність московського зверхника помітну роль відігравала підтримка єпископа Мефодія (Максима Филімоновича). Своє кар'єрне сходження він почав як протопоп Ніжинський, тож спершу спирався на протекцію ніжинських полковників, у тому числі й Василя Золотаренка. Довгий час про них часто згадували в парі, коли мова йшла про сферу інтересів «москви» в Україні. Обидва, безперечно, мали зиск від «співпраці». Однак Мефодій, очевидно, був вправнішим у політичних іграх від Золотаренка, що дало йому можливість відійти від козацької зверхності та представляти себе окремим незаангажованим «гравцем» на боці царя. 15 травня 1661 р. ніжинського протоієрея рукоположив на єпископство Мстиславське і Оршанське митрополит Сарський і Подонський, Питирим, що, по суті, було неправомірним втручанням у справи «чужої» єпархії. Згодом царським розпорядженням Мефодія «призначили» місцєблустителем київської митрополії. Таке «політизоване» кар'єрне сходження не відповідало звичним церковним практикам та викликало нарікання київського духовенства [6, с. 217–218; 18, с. 162, 198, 212–218; 20; 21; 24, с. 174–175; 28; 37, с. 38–39, 45]. Прийшовши ззовні, Мефодій так і не став для нього повний «своїм». Хоч через сильний політичний вплив його позицію, безперечно, враховували.

У квітні 1662 р. Іван Брюховецький відправив Мефодію кілька листів, через які пробував схилити на свій бік впливового єпископа. Претендент на гетьманську булаву підважував компетенцію і наміри своїх опонентів, зазначаючи: «те люди ничего доброго **Бгу и отчине своей** не нарадили, которую хотят дуростми своими згубити» [32, арк. 52]. Дискредитуючи, по суті, Василя Золотаренка, автор наголошував на його нездатності відстоювати потреби «нашої» спільноти та вітчизни: «... Васюта дале Талалаевки не бивает. Слово в слово, что слимак боится и с черепашки вылести, так и он толко в скарбы богатится которие в земли погниют, а ничего доброго **отчине** теми не нарадит или до ляхов завезет в заплагу за учинения шляхетства» [32, арк. 54–55]. Наразі залишимо поза увагою питання: чи «насправді» Золотаренко мав намір перейти на бік «ляхів». У даному випадку важливо, що його дії пропонувалося оцінювати з точки зору користі безпосередньо для козацької вітчизни, очевидно, окремої від шляхетської спільноти.

У ще одному листі до Мефодія від 6 квітня Брюховецький дискредитував починання Якіма Сомка, прямо звинувачуючи того в зраді. «Кошовий гетьман» вказував на небезпечні контакти свого опонента із «ворожим» гетьманом, Юрієм Хмельницьким, зазначаючи: «явная есть пагуба, как вижу, **нашей бедной оплаканой** что осталося маленько **отчизни**, до последняго разоренья имеет прийти за таким справлением, что не хотим ея оборонити от неприятелей... нам всеми силами надобно будет и крепко его царского величества держатися, то будет славно и здорово нам» [2, т. 5, с. 101]. Апеляція до «нашей бедной оплаканой» батьківщини, якій загрожувало повне розорення, – звичний та поширений у Речі Посполитій топос. Для виправлення ситуації автор пропонував спільними силами під зверхністю царя стати на її оборону від «неприятелів».

Водночас прямі вказівки на власну батьківщину з'явилися також в оточенні Якіма Сомка. У колективному повідомленні «московській» стороні від 16 квітня 1662 р., про проведення Козелецької ради, яка обрала його гетьманом було вказано: «Мы рыцество его царского величества Войска Запорожского, полковники, асаули, сотники и все старшее и меньшее товариство для напрасных и бунтовных потреб всего християнства **Малой Росии, отчини его царского пресветлого величества** в Козелце собраные. Наследуючи славы предков наших, хотячи на тоей вечне делатит, служачи верне его царскому пресветлому величеству и любо прошлого году за нашу незгодуо и не строеним добитку **в отчине нашей** спришлит есмо через спустошение неприятское. Однако тепер... все единодушно раду енералную между собою учинити тут в городе Козелце изволили» [32, арк. 71]. Цей текст підписала велика кількість козацької старшини та навіть єпископ Мефодій. Однак, останній згодом рішуче розкритикував дії Сомка, вказуючи на нерепрезентативність ради та примус, до якого вдався «незаконний» гетьман. У ще одному повідомленні царю від 13 травня 1662 р., прибічники Сомка зазначали: «По совершению рады Козельское... мы все с гетманом, с Госдне от нас обранням, полковники, сотники из черньню жалея за прошлим нерадением погибели **бедной отчизны нашей Малые Росии** савокупились и в подлинном месте с войском ставши готовы против неприятеля стояти и вашего царского величества ожидать» [32, арк. 28]. В обох повідомленнях, як і в листах Брюховецького, ідею вірності царю було поєднано із прямими вказівками на цінність «нашої» вітчизни.

Для Золотаренка така комбінація, очевидно, також була прийнятна та зрозуміла. У списку з листа Ніжинської ради, який передав московській стороні Василь Золотаренко, зазначалося: «Изволь ваше царское пресветлое величество своим государским, на границы зростающим, ратем к нам поспешити и сюю **утраченную нашу Крайну, своего царского пресветлого величества отчизну**, успокоити, яко бысмо, остатки людей не погубивши и покою пожеданного дождавши, а без кровопролитія далшего час якій поживши за вас великого государя нашего и в укреплении скипетра вашего царского пресветлого величества Господа Бога благали» [2, т. 7, с. 373]. Такий риторичний прийом одночасно представляв Україну і як козацьку цінність, і як володіння монарха. Тому однозначно інтерпретувати її статус в одній політичній площині буде не виправданим спрощенням.

Ставши гетьманом, Іван Брюховецький у своїх універсалах до «правобічних» козаків не раз закликав переходити під зверхність московського монарха заради добробуту козацької вітчизни [34, с. 291–295, 302–304, 307–309, 317–320]. А втім, ідея «повернення» до спільної зі шляхтою батьківщини не зникла повністю. Особливості політичної культури Речі Посполитої вимагали визнання її найвищою цінністю для всіх членів спільноти. Козацькі очільники приймали такі «умови гри» тоді, коли «служба» Війська Запорозького королю ставала актуальним предметом дипломатичних домовленостей. Згодом, значним поштовхом для актуалізації прямих вказівок на власну батьківщину поза інтересами зовнішніх покровителів стало велике

незадоволення козацької спільноти Андрусівським перемир'ям та поділом України по Дніпру, що може бути предметом окремого дослідження. Разом з тим про виокремлення власної вітчизни в козацькій політичній риторичній вже зараз можна зробити підсумкові узагальнення.

Ще за Богдана Хмельницького існувала міцна асоціація між словами, які позначали поняття вітчизни та ідеєю Речі Посполитої. Завдяки військовим успіхам гетьман мав можливість розширити представницьку позицію козацької спільноти. Уже на початку 1649 р. він заявив про обстоювання прав не тільки Війська Запорозького, а й «усього народу руського» та України–Руси відповідно. Виокремлення за Зборівським договором окремої території під козацьке управління, до певної міри, «узаконювало» розширення гетьманських амбіцій. Услід за риторичними практиками руської шляхти Хмельницький почав вказувати на цінність «нашого» козацького простору задовго до того, як його повсюдно стало прийнятним прямо називати батьківщиною.

Широкі представницькі повноваження Війська Запорозького знайшли своє відбиття в спілкуванні з московським царем. Хмельницький пробував заангажувати його до війни з Річчю Посполитою. Серед засобів переконання гетьмана була спроба зобразити монарха правонаступником киеворуських князів, «отчина»–спадщина яких потребувала захисту. Для цього замість звичних річпосполитських категорій він почав використовувати уточнені для адресата варіації. Зокрема гетьман надав політичного виміру терміну Мала Русь (Мала Росія, Малоросія), який у спілкуванні з царем використовував набагато частіше ніж внутрішні відповідники – Україна та Русь. Гетьман, по суті, започаткував традицію зображення козацького простору і як цінності своєї політичної спільноти, і як спадщини царя. Така пропозиція знайшла відгук у представників «москви» та сприяла порозумінню з ними. Прямі вказівки на вітчизну, очевидно, ще мали сильні конотації з поняттям Речі Посполитої, тож у «промосковській» козацькій риторичній були недоречними.

Річпосполитські риторичні стандарти знову стали актуальними після укладення Іваном Виговським Гадяцьких домовленостей 1658 р. Проте частина Війська Запорозького виступила за збереження вірності царю. Сподвижники гетьмана наголошували на необхідності відновити «природну» єдність козацької спільноти. Вони протиставили ідею Малоросії як козацької вітчизни «промосковському» способу її зображувати «отчиною»–спадком царя. Хоч у ширшому політичному контексті такі згадки не суперечили уявленню про Річ Посполиту, як спільну зі шляхтою батьківщину, вони, все ж, розширювали можливості відповідного слововжитку.

Після недовгого возз'єднання Війська Запорозького на чолі з Юрієм Хмельницьким Слободиченський трактат 1660 р. знаменував собою чергову появу політичних опозицій. Подібно до свого попередника, гетьман виокремлював пріоритет турботи про козацький простір, як частину ширшої республіканської цінності, протиставляючи її «москві». У протилежному політичному таборі на лідерство претендувало одразу три кандидати: Яким Сомко, Василь Золотаренко та Іван Брюховецький. Усі вони одночасно змагалися за

прихильність царя та козацького загалу і між собою, і з пропозиціями Юрія Хмельницького. У риторичній кожної з них можна помітити згадки про козацький простір як власну батьківщину поєднані з засвідченням вірності московському протектору. Використавши практику своїх «прорічпосполитських» опонентів, вони надали їй нового контексту.

Тобто, в доволі короткий проміжок часу, від розширення представницької позиції Війська Запорозького 1649 р. ще до проведення Чорної ради 1663 р., козацькі очільники розірвали клубок звичних асоціацій між поняттями вітчизни та Речі Посполитої. На тлі виокремлення цінності козацького простору вони почали прямо вказувати на Україну або Малоросію як на власну батьківщину. Боротьба політичних пропозицій всередині спільноти уможливила використання відповідних згадок за будь-якої зовнішньої лояльності.

Список використаних джерел

1. 'Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук: В 3-х т., Т.3: Разрядный Приказ: Московский стол: 1660–1664', 1901. Санкт–Петербург: *Типография Императорской Академии наук*, 674 с.
2. 'Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России'. Санкт–Петербург, 1867, Т.5, 335 с.; 1872, Т.7, 398 с.; 1892, Т.15, 231 с.
3. Багро, С., 2016. 'Слово vs. поняття: способи позначення Батьківщини в козацькій спільноті (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.)', Т.182, *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, с.3–8.
4. Багро, С., 2013. 'Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії', Т.143: *Історичні науки, Наукові записки НаУКМА*, с.48–54.
5. 'Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.' 1953. / *АН СССР. Ин-т истории; АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: П. П. Гудзенко, Ф. П. Шевченко и др.*, Т.3: 1651–1654, Москва: *Изд-во АН СССР*, 646 с.
6. Горобець, В., 2007. '«Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава', *Український науковий інститут Гарвардського ун-ту; Інститут Критики*. Сер. «Критичні студії». – К.: *Критика*, 462 с.
7. Горобець, В., 2017. 'Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва', К.: *Вид. дім «Киево-Могилянська академія»*, 247 с.
8. Горобець, В., 2001. 'Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665', *Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій*, К.: *Ін-т історії України НАН України*, 533 с.
9. Горобець, В., 2003. 'Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р.', *Український історичний журнал*, №6, с.39–51.
10. Горобець, В., 2004. '«Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60–х рр. XVII ст.', *Україна в Центральній–Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, Вип.4, с.237–264.
11. Горобець, В., 2003. 'Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: Правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту', *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / відп. ред.: В. А. Смолій*. – К.: *НАН України, Ін-т історії України*, с.235–251.
12. Горобець, В., 2013. '«Чорна рада» 1663 р.: подія та її соціо-політичний контекст', *Український історичний журнал*, №4, с.78–111.
13. Горобець, В., 2013. '«Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки', *відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України*, К., 200 с.
14. Грушевський, М.. 1990. 'Велика, Мала і Біла Русь', *Український історичний журнал*, №2, с.77–85.
15. Грушевський, МС., 1995. 'Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн.', Т.8., *Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.*, К.: *Наукова думка*, 856 с.
16. 'Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)', 1961. *упоряд. І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич*, К.: *Вид-во АН УРСР*, 740 с.
17. 'Джерела з історії Національно–визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.', 2015. *упоряд. о. Ю. Мицик; редкол.:*

- В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Канада. Ін-т укр. студій (Едмонтон), Т.4: 1655–1658 pp., К., 539 с.
18. Эйнгорн, В., 1899. 'О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича', Москва: *Университетская типография*, 1104 с.
19. Затилюк, Я., 2011. '«Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст.', *Український історичний журнал*, №5, с.28–43.
20. Карпов, Г., 1875. 'Мефодий Филімонович, єпископ мстиславський и оршанський, блюститель киевської митрополії: 1661–1668 гг.', *Православное обозрение*, №1, с.58–75; №2, с.207–241; №4, с.605–652; №6, с.231–267; №11, с.475–504; №12, с.629–660.
21. Карпов, Г., 1872. 'Мефодий, єпископ мстиславський и оршанський, блюститель киевської митрополії', *Киевские епархиальные ведомости*, №20, с.466–475; №21, с.499–508; №22, с.524–533.
22. Когут, З., 2008. 'Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі', *Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.*, К., с.228–240.
23. Козеллек, Р., 2005. 'Історія понять і соціальна історія', *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнсарт Козеллек*, К.: *Дух і літера*, с.113–134.
24. Лурье, В., 2009. 'Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками', Москва: *Три квадрата*, 296 с.
25. Мицик, Ю., 2001. 'З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV – XVII ст. (за матеріалами польських архівосховищ)', *Сіверянський літопис*, №3, с.52–64.
26. Мицик, Ю., 2009. 'З листування Івана Виговського', *Український археографічний щорічник*, К., Вип.13/14, с.511–531.
27. Мицик, Ю., 1997. 'З українського дипломатіяра другої половини XVII століття', *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, Т.233: Праці Історично-філософської секції, с.360–397.
28. Морозов, О., 2000. 'Ніжинський протопоп Максим Філімонович', Ніжин: *Видавництво Ніжинського державного педагогічного університету імені М. Гоголя*, 148 с.
29. 'Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе', К., 1859, Т.4, 464 с.; 1898, Т.3, 2–е изд., 600 с.
30. Плохий, С., 2005. 'Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні', К.: *Критика*, 496 с.
31. 'Российский государственный архив древних актов (РГАДА)', Ф.210: Разрядный приказ. Белгородский стол, Спр.475, 566 арк.
32. 'РГАДА', Ф.229: Малороссийский приказ, Оп.1, Спр.48, 142 арк.
33. Соловьев, А., 1947. 'Великая, Малая и Белая Русь', *Вопросы истории*, №7, с.24–38.
34. 'Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до українського дипломатіяра', 2004. упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; *Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наук. т-во ім. Шевченка, Центральний держ. іст. архів України, Київ-Львів: НТШ*, 1088 с., (Пам'ятки історії України).
35. Яковенко, Н., 2012. 'Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття', *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*, К.: *Laurus*, с.9–43.
36. Яковенко, Н., 1999. 'Русь як третій член Речі Посполитої «Двох Народів» в українській думці першої половини XVII ст.', *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / Red. Kłoczowski J., Kras P., Łaszkiwicz H.*, Lublin, с.84–88.
37. Яковенко, Н., 2017. 'У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаннія Галатювського', К.: *Критика, Laurus*, 690 с.
38. Яковлева, Т., 2003. 'Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667 pp.)', К.: *Основи*, 644 с.
39. Althoen, D., 2001. 'That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830: Ph.D. dissertation', *University of Michigan*, 659 p.
40. Chynczewska-Hennel, T., 1985. 'Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.', Warszawa, 187 s.
41. Kubala, L., 1922. 'Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660', Lwów, 655 s.
42. 'Merkuriusz Polski: dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający dla informacji pospolitej', 1661. Kraków, №11, s.73–80.
43. Richter, M., 1995. 'The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction', New York, Oxford: *Oxford University Press*, 204 p.
44. Sysyn, F., 1986. 'Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690', *HUS*, №3–4, p.393–423.
45. Sysyn, F., 1982. 'Regionalism and Political Thought in Seventeenth Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641', *HUS*, №2, p.167–190.
46. Skinner, Q., 2002. 'Visions of Politics', Volume 1: Regarding Method, Cambridge: *University Press*, 225 p.
47. Wójcik, Z., 1959. 'Traktat andruszowski i jego geneza', Warszawa: *Państwowe Wydawnictwo Naukowe*, 281 c.

References

1. 'Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannye Imperatorskoj Akademiej Nauk: V 3–h t., T.3: Razriadnyj Prikaz: Moskovskij stol: 1660–1664 (Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences: In 3 tons, T.3: Discharge Order: Moscow table: 1660–1664)', 1901. Sankt–Peterburg: *Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk*, 674 s.
2. 'Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii (Acts relating to the history of South and West Russia)', Sankt–Peterburg, 1867, T.5, 335 s.; 1872, T.7, 398 s.; 1892, T.15, 231 s.
3. Bagro, S., 2016. 'Slovo vs. ponjattja: sposoby poznachennja Bat'kivshhyny v kozac'kij spil'noti (druga polovyna XVII – persha polovyna XVIII st.) (Word vs. concept: ways to denote the homeland in the Cossack community (second half of the XVII – first half of the XVIII century))', T.182, *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, s.3–8.
4. Bagro, S., 2013. 'Ujavlennja pro kozac'ku vitczyznu v suchasnij istoriografii' (The notion of a Cossack fatherland in modern historiography)', T.143: *Istorychni nauky, Naukovi zapysky NaUKMA*, s.48–54.
5. 'Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej: Dokumenty i materialy: V 3 t. (Reunification of Ukraine with Russia: Documents and materials: In 3 tons.) 1953. / AN SSSR. In–t istorii; AN USSR. In–t istorii; Redkol.: P. P. Gudzenko, F. P. Shevchenko i dr., T.3: 1651–1654, Moskva: *Izd–vo AN SSSR*, 646 s.
6. Gorobec', V., 2007. '«Volymo carja shidnogo...»: Ukrai'ns'kyj Get'manat ta rosij's'ka dynastija do i pislja Perejaslava («Volimo the king of the east ...»: Ukrainian Hetmanate and Russian dynasty before and after Perejaslav)', *Ukrai'ns'kyj naukovyj instytut Garvard's'kogo un–tu; Instytut Krytyky*. Ser. «Krytychni studii». – K.: *Krytyka*, 462 s.
7. Gorobec', V., 2017. 'Get'man Rui'ny. Ivan Brjuhovec'kyj ta Moskva (Hetman of the Ruins. Ivan Brukhovetsky and Moscow)', K.: *Iyd. dim «Kjjevo–Mogyljans'ka akademija»*, 247 s.
8. Gorobec', V., 2001. 'Elita kozac'koi' Ukrai'ny v posukah politychnoi' legitymacii': stosunky z Moskvju ta Varshavju, 1654–1665 (Elite of Cossack Ukraine in search of political legitimacy: relations with Moscow and Warsaw, 1654–1665)', *In–t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny; Vidp. red. V. A. Smolij, K.: In–t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny*, 533 s.
9. Gorobec', V., 2003. 'Moskov's'kyj dogovor get'mana I. Brjuhovec'kogo 1665 r. (Moscow Treaty of Hetman I. Briukhovetsky 1665)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №6, с.39–51.
10. Gorobec', V., 2004. '«Nam zgidno zvyčaju davn'ogo nashogo, togo get'mana obraty, kogo vse vijs'ko ljubyt'». Elekcijni zmagannja na Livoberezhnij Ukrai'ni pochatku 60–h rr. XVII st. («According to the custom of our old, that hetman to choose whom everyone loves the army». Election competitions in the left-bank Ukraine in the early 60's. XVII century)', *Ukrai'na v Central'no–Shidnij Jevropi (z najdavnishyh chasiv do kincja XVIII st.)*, Vyp.4, s.237–264.
11. Gorobec', V., 2003. 'Posol'stvo get'mana Ivana Brjuhovec'kogo do Moskvy 1665 roku: Pravovi pidstavy ta polityko–social'ni motyvy vizytu (The Embassy of Hetman Ivan Brukhovetsky to Moscow in 1665: Legal grounds and political and social motives of the visit)', *Ukrai'na ta Rosija: problemy politychnyh i sociokul'turnyh vidnosyn: Zbirnyk naukovyh prac' / vidp. red.: V. A. Smolij. – K.: NAN Ukrai'ny, In–t istorii' Ukrai'ny*, s.235–251.
12. Gorobec', V., 2013. '«Chorna rada» 1663 r.: podija ta i'i' sociopolitychnyj kontekst («Black Council» 1663: an event and its sociopolitical context)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №4, s.78–111.
13. Gorobec', V., 2013. '«Chorna rada» 1663 roku. Peredumovy, rezul'taty, naslidky (The Black Council in 1663. Prerequisites, results,

consequences), *vidp. red. V. Smolij. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy*, K., 200 s.

14. Grushevs'kyj, M., 1990. 'Velyka, Mala i Bila Rus' (Great, Little and White Russia)', *Ukrainy's'kyj istorychnyj zhurnal*, №2, s.77–85.

15. Grushevs'kyj, M.S., 1995. 'Istoriya Ukrainy–Rusy: V 11 t., 12 kn. (History of Ukraine–Russia: In 11 vols, 12 books)', T.8., *Redkol.: P. S. Sohan' (golova) ta in., K.: Naukova dumka*, 856 s.

16. 'Dokumenty Bogdana Hmel'nyc'kogo (1648–1657) (Documents of Bogdan Khmelnytsky (1648–1657))', 1961. *uporjad. I. L. Butych, I. P. Kryp'jakevych, K.: Iyd–vo AN URSR*, 740 s.

17. 'Dzherela z istorii Nacional'no–vyzvol'noi' vijny ukrain's'kogo narodu 1648–1658 rr. (Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1658)', 2015. *uporjad. o. Ju. Mycyk; redkol.: V. A. Brehunenko ta in.; NAN Ukrainy, In–t ukr. arheografii' ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo, In–t istorii' Ukrainy, Kanad. in–t ukr. studij (Edmonton)*, T.4: 1655–1658 rr., K., 539 s.

18. Jeingorn, V., 1899. 'O snoshenijah malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseja Mihajlovicha (On the relations of the Little Russian clergy with the Moscow government during the reign of Alexei Mikhailovich)', Moskva: *Universitetskaja tipografija*, 1104 s.

19. Zatylyuk, Ja., 2011. '«Spadkojemci», «vlasnyky» ta «ohoronci» kyjevo–rus'koi' spadshhyny v ujavlennjah meshkanciv Get'manshhyny drugoi' polovyny XVII st. («The heirs», «the owners» and «guards» of the Kyev–Russian heritage in the representations of the inhabitants of the Hetmanate in the second half of the XVII century)', *Ukrainy's'kyj istorychnyj zhurnal*, №5, s.28–43.

20. Karpov, G., 1875. 'Mefodij Filimonovich, episkop mstislavskij i orshanskij, bljustitel' kievskoj mitropolii: 1661–1668 gg. (Methodius Filimonovich, bishop of Mstislav and Orsha, guardian of the Kiev metropolia: 1661–1668.)', *Pravoslavnoe obozrenie*, №1, s.58–75; №2, s.207–241; №4, s.605–652; №6, s.231–267; №11, s.475–504; №12, s.629–660.

21. Karpov, G., 1872. 'Mefodij, episkop mstislavskij i orshanskij, bljustitel' kievskoj mitropolii (Methodius, bishop of Mstislav and Orsha, guardian of the Kiev metropolis)', *Kievskie eparhial'nye vedomosti*, №20, s.466–475; №21, s.499–508; №22, s.524–533.

22. Kogut, Z., 2008. 'Vid Gadjacha do Andrusova: osmyslennja «otchyzny» v ukrain's'kij politychnij kul'turi (From Gadyach to Andrusov: Understanding the “fatherland” in Ukrainian political culture)', *Gadjac'ka unija 1658 roku / redkol. P. Sohan', V. Brehunenko ta in., K.*, s.228–240.

23. Kozellek, R., 2005. 'Istoriya ponjat' i social'na istorija (History of concepts and social history)', *Mynule majbutnje. Pro semantiku istorychnogo chasu / Rajngart Kozellek, K.: Duh i litera*, s.113–134.

24. Lur'e, V., 2009. 'Russkoe pravoslavie mezhdz Kievom i Moskvoy. Oчерк istorii russkoj pravoslavnoj tradicii mezhdz XV i XX vekami (Russian Orthodoxy between Kiev and Moscow. Essay on the history of Russian Orthodox tradition between the 15th and 20th centuries)', Moskva: *Tri kvadrata*, 296 s.

25. Mycyk, Ju., 2001. 'Z dzherel do istorii Sivers'koi' Ukrainy ta Bilorusi XV – XVII st. (za materialamy pol's'kyh arhivoshovyshh) (From the sources to the history of Severskaya Ukraine and Belarus XV – XVII centuries. (based on materials from Polish archives))', *Siverjans'kyj litopys*, №3, s.52–64.

26. Mycyk, Ju., 2009. 'Z lystuvannja Ivana Vygovs'kogo (From the correspondence of Ivan Vyhovsky)', *Ukrainy's'kyj arheografichnyj shhorychmyk*, K., Vyp.13/14, s.511–531.

27. Mycyk, Ju., 1997. 'Z ukrain's'kogo diplomatarija drugoi' polovyny XVII stolittja (From the Ukrainian diplomacy of the second half of the XVII century)', *Zapysky Naukovogo tovarystva im. Shevchenka*, T.233: Praci Istorychno–filosofs'koi' sekcii', s.360–397.

28. Morozov, O., 2000. 'Nizhyns'kyj protopop Maksym Fylymonovych (Nizhyn Protopop Maxim Filimonovich)', *Nizhyn: Vydavnytstvo Nizhyns'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. Gogolja*, 148 s.

29. 'Pamjatniki, izdannye vremennoj komissiej dlja razbora drevnih aktov, vysochajshe uchrezhdennoj pri Kievskom voennom, Podol'skom i Volynskom general–gubernatore (Monuments issued by the interim commission for the analysis of ancient acts, the highest established by the Kiev military, Podolsky and Volyn governor–general)', K., 1859, T.4, 464 s.; 1898, T.3, 2–e izd., 600 s.

30. Plohiy, S., 2005. 'Nalyvajkova vira: Kozaky ta religija v rann'omodernij Ukraini (Infamous Faith: Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine)', K.: *Krytyka*, 496 s.

31. 'Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov (RGADA) (The Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA))', F.210: Razrjadnyj prikaz. Belgorodskij stol, Spr.475, 566 ark.

32. 'RGADA', F.229: Malorossijskij prikaz, Op.1, Spr.48, 142 ark.

33. Solov'ev, A., 1947. 'Velikaja, Malaja i Belaja Rus' (Great, Small and White Russia)', *Voprosy istorii*, №7, s.24–38.

34. 'Universaly ukrain's'kyh get'maniv vid Ivana Vygovs'kogo do Ivana Samojlovycha (1657–1687): materialy do ukrain's'kogo dyplomatariju (Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovych (1657–1687): materials for the Ukrainian diplomatarium)', 2004. *uporjad.: I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko; In–t ukr. arheografii' ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo, Nauk. t–vo im. Shevchenka, Central'nyj derzh. ist. arhiv Ukrainy, Kyi'v–L'viv: NTSh*, 1088 s., (Pam'jatky istorii' Ukrainy).

35. Jakovenko, N., 2012. 'Vybir imeni versus vybir shljahu: nazvy ukrain's'koi' terytorii' mizh kincem XVI – kincem XVII stolittja (Choosing the name versus the choice of the path: the names of the Ukrainian territory between the end of the XVI – the end of the XVII century)', *Dzherkala identychnosti. Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukraini ni XVI – pochatku XVIII stolittja*, K.: *Laurus*, s.9–43.

36. Jakovenko, N., 1999. 'Rus' jak tretij chlen Rechi Pospolytoi' («Dvoh Narodiv» v ukrain's'kij dumci pershoi' polovyny XVII st. (Rus as the third member of the Commonwealth of «Two Peoples» in the Ukrainian thought of the first half of the seventeenth century)', *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Srodkowo–Wschodniej / Red. Kloczowski J., Kras P., Laszkiewicz H.*, Lublin, s.84–88.

37. Jakovenko, N., 2017. 'U poshukah Novogo neba: Zhvettja i teksty Joanykija Galjats'kogo (In search of the New Heavens: Life and texts of Joannikij Galyatovsky)', K.: *Krytyka, Laurus*, 690 s.

38. Jakovleva, T., 2003. 'Rui'na Get'manshhyny: Vid Perejaslavs'koi' rady–2 do Andrusivs'koi' ugody (1659–1667 rr.) (The ruin of the Hetmanate: From the Pereiaslav Council–2 to the Andrusiv Agreement (1659–1667))', K.: *Osnovy*, 644 s.

39. Althoen, D., 2001. 'That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish–Lithuanian Commonwealth, 1550–1830: Ph.D. dissertation', *University of Michigan*, 659 p.

40. Chynczewska–Hennel, T., 1985. 'Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.', Warszawa, 187 s.

41. Kubala, L., 1922. 'Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 (Danish war and peace room 1657–1660)', Lwów, 655 s.

42. 'Merkuriusz Polski: dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający dla informacji pospolitej', 1661. Kraków, №11, s.73–80.

43. Richter, M., 1995. 'The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction', New York, Oxford: *Oxford University Press*, 204 p.

44. Sysyn, F., 1986. 'Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690', *HUS*, №3–4, p.393–423.

45. Sysyn, F., 1982. 'Regionalism and Political Thought in Seventeenth Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641', *HUS*, №2, p.167–190.

46. Skinner, Q., 2002. 'Visions of Politics', Volume 1: Regarding Method, Cambridge: *University Press*, 225 p.

47. Wójcik, Z., 1959. 'Traktat andruszowski i jego geneza', Warszawa: *Państwowe Wydawnictwo Naukowe*, 281 c.

Bagro S. O., master of history, senior researcher, Sofia Kyivska National Reserve (Ukraine, Kyiv), sergii.bagro@gmail.com

Isolation of one's own homeland in the Cossack political rhetoric of the second half of the XVII century

Among the Cossack values, a prominent research interest lies in the concept of Fatherland. Bohdan Chmelnytsky exploited such worldview in the Polish–Lithuanian Commonwealth. However, during a short timescape, such practice faded away. The followers of the «Great Hetman» called Ukraine and Little Russia as their Fatherland. The article observes the obstacles wherein the change in the rhetoric of Cossack society occurred. Applying previous research on the topic, we can concentrate on the particular chronological period and repent some preconceived interpretations. The methodology of the conceptual history clearly shows the importance of the analysis of the mentions of one's own Fatherland in Cossack sources with a particular accent on their political or social actuality. The military victories allowed the Cossack leaders to widen the representative position of the Zaporovian Host and gain the space for governance. Soon enough it was assumed as a value for the Cossack society. However, Cossacks depicted «our» lands ad hoc either as a part of the Polish–Lithuanian Commonwealth or as an inheritance of the Muscovite Czar. Despite this fact, the struggle between distinct political proposals within the Cossack society made possible the first mentions of a separate concept of the Cossack Fatherland loosened of any foreign political loyalty.

Keywords: conception, Fatherland, inheritance, Ukraine, Little Russia, Zaporovian Host, nation, Cossack society.

* * *